

DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA ADAMA KISIELA W 1648 ROKU*

Jakub Sytniewski

Uniwersytet Opolski

 <https://orcid.org/0000-0001-8806-7231>

ABSTRACT

POLITICAL ACTIVITY OF ADAM KISIEL IN 1648

Adam Kisiel was one of the most important figures in the Khmelnytsky Uprising. Next to the Grand Chancellor of the Crown, Jerzy Ossoliński and Primate Maciej Łubieński, he was considered one of the pillars of the party seeking an agreement with the Cossacks. He believed that the government of Polish-Lithuanian Commonwealth should find a place for Cossacks in its structures. At the same time, with the consent of the king and the Great Crown Chancellor, he kept in touch with the Moscow voivodes in order to obtain their military aid against the Crimean Khanate. Afterwards, during the interregnum of 1648, he also tried to persuade Bohdan Khmelnytsky to follow this idea, who initially expressed a desire to reach an agreement with the authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Adam Kisiel, Jerzy Ossoliński, Bohdan Khmelnytsky, Tatars, agreement, interregnum 1648.

Słowa kluczowe: Adam Kisiel, Jerzy Ossoliński, Bohdan Chmielnicki, Tatarzy, ugoda, bezkrólewie 1648.

Rebelia kozacka z 1648 roku zakończyła okres tak zwanego złotego pokoju na ziemiach Rzeczypospolitej, obnażając jej wewnętrzne i zewnętrzne słabości. Powstanie było skutkiem błędnej polityki władz polsko-litewskich, które od wielu lat nie potrafiły znaleźć miejsca dla Kozaczyzny w strukturach państwa. Jej wszelkie aspiracje były surowo potępiane, próby zbrojnego sprzeciwu kończyły się zaś krwawymi pacyfikacjami oraz ograniczeniem praw i przywilejów. Ponadto król Władysław IV,

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Szlachta ukraińska podczas wygnania w latach 1648–1649, 1698–1703”, realizowanego jako program strategiczny ID w UJ w ramach konkursu „Mini-GRANTY POB Heritage”.

✉ Adres do korespondencji: 135277@student.uni.opole.pl

mimo sprzeciwu sejmu, ciągle zamyślał o wojnie z Portą Otomańską i Chanatem Krymskim. To wszystko prowadziło do zrodzenia frustracji wśród Kozaków, czekających tylko na odpowiedni moment do nowego zrywu powstańczego. Nastąpił on wraz z pojawieniem się na Siczy Bohdana Chmielnickiego, który w celu zwiększenia szans powodzenia powstania nie zawahał się poprosić o pomoc chana krymskiego Islama Gereja III. Nowy bunt oznaczał poważny cios dla polityki Władysława IV, dlatego też należało go czym prędzej zażegnać. Zwolennikiem ugodowego rozwiązania konfliktu był Adam Świętołdycz z Brusilowa Kisiel, prawosławny senator Rzeczypospolitej, który uchodził za znawcę stosunków z Kozacyzną i Państwem Moskiewskim.

Koncepcje i działania Adama Kisiele zostały przedstawione przez Rudolfa Ottmana¹, Zbigniewa Wójcika² i Franka E. Sysyna³, w związku z czym są dobrze znane historykom. Nawet jednak w ich studiach nie wszystkie kwestie zostały w pełni nakreślone. Jednym z przykładów jest problem postawy Adama Kisiele wobec Chanatu Krymskiego. Ponadto niektóre aspekty jego działalności sejmowej w okresie bezkrólewia także nie zostały całkowicie wyjaśnione. Niniejszy artykuł jest próbą wypełnienia luki badawczej dotyczącej postawy Adama Kisiele wobec Tatarów, jego działań na rzecz rozerwania sojuszu kozacko-tatarskiego, a także dążeń do zawarcia formalnego przymierza z Państwem Moskiewskim. Ramy chronologiczne pracy obejmują wydarzenia od misji Kisiele w Moskwie (lato/jesień 1647) w sprawie zawarcia sojuszu antytatarskiego do elekcji Jana II Kazimierza, która dała krótkotrwałą iluzję ugody z Kozakami oraz nadzieję na zerwanie ich przymierza z ordą.

Kasztelan kijowski Adam Kisiel należał do ścisłego grona osób wtajemniczonych w plany wojenne Władysława IV. W związku z tym latem 1647 roku stanął na czele poselstwa do Moskwy. Jego głównym zadaniem było zawarcie przymierza zaczepno-odpornego z Państwem Moskiewskim przeciwko Chanatowi Krymskiemu. Wiktor Czermak zauważył, iż kasztelan kijowski nie posiadał oficjalnych pełnomocnictw od sejmu w sprawie sojuszu, dlatego też wszelkie ustalenia miały stanowić wstęp do dalszych rozmów⁴. Według „Relacji Moskiewskiej Legaty” Adam Kisiel przebywał w Moskwie od 14 sierpnia do 27 września. Jednak z rozpoczęciem negocjacji czekał do końca września, gdyż ciągle liczył na przybycie drugiego posła, pisarza wielkiego litewskiego Jana Kazimierza Paca. Ostatecznie musiał obejść się bez jego

¹ R. Ottman, *Adam Świętołdycz z Brusilowa Kisiel wojewoda kijowski. Kartka z życia jego z lat 1648 i 1649*, „Przegląd Powszechny” (odbitka), Kraków 1886.

² Z. Wójcik, *Adam Świętołdycz z Brusilowa Kisiel* [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. XII, Wrocław 1966–1967, s. 487–490; idem, *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699)* [w:] *Historia dyplomacji polskiej (1572–1795)*, t. II: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 163–330.

³ F.E. Sysyn, *Between Poland and Ukraine: Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*, Cambridge 1985; idem, *Orthodoxy and Revolt: The Role of Religion in the Seventeenth-century Ukrainian Uprising against the Polish-Lithuanian Commonwealth* [w:] *Religion and the Early Modern State Views from China, Russia, and the West*, ed. J.D. Tracy, Cambridge 2010, s. 154–184.

⁴ W. Czermak, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Oświęcim 2015 (reprint wydania z 1895 r.), s. 249.

pomocy, bowiem Litwin dotarł do stolicy carskiej już po odprawieniu poselstwa⁵. Na miejscu okazało się także, iż Moskwićini prowadzili zaawansowane rozmowy z posłami krymskimi, którzy przybyli z ofertą odnowienia pokoju. Na wieść o tym kasztelan kijowski postanowił szybko działać. Komisarze moskiewscy byli w niemałym kłopotcie, ponieważ nie chcieli zadrażnień w relacjach ani z Rzeczpospolitą, ani z Chanatem Krymskim⁶. Ostatecznie do wstępnego porozumienia doszło 25 września 1647 roku. Obie strony zobowiązały się nie prowokować ordy, w razie inkrusji tatarskiej miały zaś udzielić sobie nawzajem pomocy militarnej⁷. Z. Wójcik stwierdził, iż porozumienie to miało charakter silnie defensywny, gdyż pozwalało podjąć pewne kroki dopiero po konsultacji monarchów obu państw⁸. Z drugiej strony należy zauważyć, że Kisiel bez oficjalnych pełnomocnictw od sejmu, a także wobec toczących się rozmów moskiewsko-tatarskich – zakończonych odnowieniem pokoju – i tak odniósł niemały sukces. Jego wysiłki stanowiły również widoczne zbliżenie w relacjach polsko-moskiewskich, którego obie strony szukały już na początku lat 40. XVII wieku⁹.

Początek 1648 roku przyniósł nowe obawy przed inkrusją ze strony ordyńców. Adam Kisiel (od 5 lutego 1648 roku wojewoda braclawski) korespondował z moskiewskimi dygnitarzami, między innymi z kniazem Jurijem Dołgorukim i wojewodą chotmyżskim Semenem Bołchowskim w sprawach wspólnej obrony przed Tatarami. Uzyskał także od nich zapewnienia, iż w razie najazdu Tatarów na ziemię państwa polsko-litewskiego car udzieli militarnego wsparcia¹⁰. Z kolei w drugiej połowie kwietnia książ Aleksy Trubecki ostrzegwał Kisiele przed konszachdami kozacko-tatarskimi. Według jego informacji czterech wysłanników kozackich uzyskało od chana Islama Gereja III zapewnienie o udzieleniu pomocy w walce z Rzeczpospolitą.

⁵ H. Lulewicz, *Jan Kazimierz Pac* [w:] PSB, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 700.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника [Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, dalej: LNNBU], rkps 225, fond 5, op. 1, Relacja Moskiewskiej Legaty, Moskwa, 27 IX 1647 r., k. 42–46. Wiadomości na temat misji Kisiele w Moskwie dostarcza też jego korespondencja z podkanclerzym litewskim Kazimierzem Leonem Sapiehą. W jednej z epistoł kasztelan kijowski podkreślał, iż jego poselstwo zostało dobrze przyjęte przez cara Aleksego Michajłowicza. Twierdził, że większość szlachty moskiewskiej życzyła sobie przymierza z Rzeczpospolitą, lecz było też kilku dumnych bojarów, którzy utrudniali jego zawarcie. Kisiel nie podał jednak ich imion i nazwisk, zob. Biblioteka Jagiellońska [dalej: BJ], rkps 3573, Adam Kisiel do Kazimierza Leona Sapiehy, Moskwa, 27 IX 1647 r., k. 2.

⁷ W. Czermak, op. cit., s. 250; J. Seredyka, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III” 1960, nr 23, s. 162; W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków 2009, s. 37; F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 138; idem, *Orthodoxy and Revolt...*, s. 169.

⁸ Z. Wójcik, *Adam Świętoldyc...*, s. 489.

⁹ W. Godziszewski, *Polska a Moskwa za Władysława IV*, Kraków 1930, s. 66–69; J. Seredyka, op. cit., s. 159, 160.

¹⁰ 1648, febraля 23 (4 марта) – Писмо Адама Киселя к Путивльскому войеводы князю Юрия Долгоруку, nr 143 [w:] *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России*, собр. и изданные Археографической комиссией, т. 3 [dalej: Akty, т. 3], Санктпетербрг 1861, s. 142–143; 1648, febraля 26 (8 марта) – Писмо Готмыжского войеводы князя Семена Волговского к Адаму Киселю, nr 149 [w:] ibidem, s. 146–147. Więcej: W. Godziszewski, op. cit., s. 69; J. Seredyka, op. cit., s. 163–167; W. Biernacki, *Żółte Wody–Korsun*, Warszawa 2021, s. 124–125.

Kniaź dodawał również, iż Tuhaj-bej zbierał już swoich Nogajów pod Perekopem. Ponadto informował, że na Krymie panował ogromny głód spowodowany pomorem wśród bydła. Wobec tego wielu Tatarów nie mogło doczekać się wyprawy na ziemię Rzeczypospolitej¹¹.

Zanim informacje te dotarły do wojewody braclawskiego, w marcu i pierwszej połowie kwietnia prowadził on ożywioną korespondencję z hetmanem wielkim koronnym Mikołajem Potockim. Zdawał sobie sprawę, że z powodu rozruchów na Zaporozżu plan wspólnej akcji polsko-litewsko-moskiewskiej skierowanej przeciwko Chanatowi Krymskiemu musi jeszcze poczekać. Wspominał także o niewielkiej grupie Zaporozców, która, złączwszy się z Dońcami, próbowała zorganizować chadzkę na ziemię sułtana osmańskiego. Jego zdaniem należało poinformować o tym cara, wykazując, iż było to także spore niebezpieczeństwo dla jego państwa. Jakkolwiek Rzeczpospolita i Moskwa dążyły do wojny z Chanatem Krymskim, to jednak obawiały się zadrażnień w relacjach z Imperium Osmańskim. W związku z tym Kisiel zalecał, aby powiadomić również przedstawicieli władz krymskich i tureckich o buncie Kozaków. Ponadto hetman miał ich zapewnić o szczerych chęciach opanowania rewolty, a także uzyskać gwarancje od tamtejszych władz, iż nie zechcą wspierać Kozaków. Na koniec Kisiel napominał Mikołaja Potockiego, aby był czujny w sprawie buntu na Zaporozżu. Radził mu trzymać przy sobie pułki Kozaków rejestrowych i nie puszczać ich samych w dół Dniepru w celu stłumienia buntu, gdyż taki postępek mógłby doprowadzić do ich zdrady. Odradzał także pomysły dzielenia wojska lub wyruszenia wszystkimi siłami na Zaporozże, gdyż w ten sposób reszta kraju zostałaby narażona na łupieżczą wyprawę ze strony Tatarów¹².

W kolejnym liście napisanym w ostatnich dniach marca wojewoda braclawski proponował hetmanowi dwa sposoby rozwiązania sytuacji. Pierwszy z nich polegałby na wyprawieniu Zaporozców przeciw Imperium Osmańskiemu i Chanatowi Krymskiemu, co oznaczałoby ziszczenie się nadziei króla. Kisiel dodawał, iż Rzeczpospolita od lat próbowała zreformować Kozaczyznę, Turcy zaś nie robili nic w sprawie ograniczenia inkursji tatarskich. Drugi sposób był bardzo radykalny i polegał na likwidacji Siczy, oddaniu starostw ukraińskich w ręce energicznych ludzi oraz całkowitemu podporządkowaniu Kozaków rozkazom hetmanów koronnych. Jednocześnie wojewoda braclawski zauważył, iż było to bardzo drogie przedsięwzięcie, wymagające sporego wysiłku od Rzeczypospolitej. Ponadto uzyskał informacje o pojawieniu się ordy kałmuckiej w pobliżu koczowisk Nogajów nad Donem. Kisiel obawiał się,

¹¹ 1648, априля 10 (20 априля). Москва – Письмо боярь: князя А. Трубецкого, григорія Пушкина и думнаго дьяка Назарія Чистого къ Адаму Киселю nr 172 [w:] Акты, т. 3, s. 180.

¹² J.T.P. wojewody braclawskiego do p. Krakowskiego, [b.m.], III 1648 r., nr 4 [w:] *Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг., сост. А.З. Бар’абой, Киев 1965, s. 16–18. Adam Kisiel, wojewoda braclawski do Mikołaja Potockiego, [b.m.], III 1648 r., nr 111 [w:] *Listy hetmańskie rodu Potockich. Korespondencja Mikołaja Potockiego. Hetman polny koronny 1637–1646. Hetman wielki koronny 1646–1651*, t. 1, oprac. M. Franz, Warszawa 2018, s. 248–251.*

czy przybysze z dalekiej Dżungarii nie przyszedli z pomocą chanowi krymskiemu przeciwko Rzeczypospolitej lub Moskwie¹³.

Niestety hetman wielki koronny nie posłuchał rad Kisiela i bardzo drogo za to zapłacił. Najpierw część wojsk koronnych została rozbita nad Żółtymi Wodami (29 kwietnia–16 maja), natomiast druga, większa grupa dowodzona przez hetmanów koronnych poniosła klęskę pod Korsuniem (26 maja). Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki, hetman polny koronny Marcin Kalinowski oraz wielu oficerów wojska polskiego przypłaciło to niewolą u Tatarów¹⁴. Dopiero w czasie tych bitew hetmani przekonali się, iż Kozacy rzeczywiście zawarli przymierze z Tatarami. Kilkutysięczną grupą ordyńców wspierającą rebeliantów w tych starciach dowodził Tuhaj-bej¹⁵. W międzyczasie, 20 maja 1648 roku w Mereczu zmarł król Władysław IV Waza, co jeszcze bardziej skomplikowało trudne położenie państwa polsko-litewskiego.

Na wieść o śmierci monarchy Adam Kisiel wystosował list do prymasa i interreksa Macieja Łubieńskiego, potwierdzając w nim doniesienia o porażkach wojsk koronnych i niewoli hetmanów. Informował także o sojuszu Kozaków z częścią ordy, twierdząc, iż „nieprzyjacieli obwoływa novum vassalium Krymowi z Ojczyzny Naszej”¹⁶. Narzekał też na hetmana Potockiego, który zbagatelizował jego rady. Podkreślał, iż proponował mu, aby porozumieć się z Tuhaj-bejem poza plecami Chmielnickiego i w ten sposób pozbawić buntowników wsparcia. Na koniec zalecał odwołać się o pomoc do Moskwy, która zgodnie z paktami obiecywała przysłać 40-tysięczną armię przeciwko ordyńcom. Kisiel miał jednak pewne obawy, by Państwo Moskiewskie i Porta Ottomańska nie chciały skorzystać z trudnej sytuacji w Rzeczypospolitej. Na koniec zalecał wysłać posła do sułtana z oficjalną skargą na krymskiego chana¹⁷.

Śmierć króla oraz niewola hetmanów jeszcze bardziej pogłębiły chaos w organizacji oporu przeciwko Kozakom i Tatarom. Jednocześnie dla wojewody braclawskiego zaczął się czas, w którym miał odegrać kluczową rolę. Na czele państwa stał sędziwy prymas Maciej Łubieński, lecz prawdziwą władzę sprawował kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński. Zarówno oni, jak i Kisiel przewodzili „stronnictwu pokojowemu”, które – stosując uproszczenie wobec programu politycznego tego obozu – dążyło do ugody z Kozakami, lecz pragnęło wojny z Chanatem Krymskim. Na czele „stronnictwa wojennego” stali z kolei podkanclerzy koronny i biskup chełmiński

¹³ Kopia listu jm.p. wojewody braclawskiego, [b.m.] koniec III 1648 r., nr 5 [w:] *Документы об освободительной...*, s. 21–22; Adam Kisiel, wojewoda braclawski do Mikołaja Potockiego, [b.m.] III 1648 r., nr 112 [w:] *Listy hetmańskie...*, t. 1, s. 251–253.

¹⁴ В. Брехуненко, *Богдан Хмельницький*, Київ 2007, s. 23–27; W.A. Serczyk, op. cit., s. 80–85; M. Nagielski, *Kampania korsuńska 1648 r. hetmana w. kor. Mikołaja Potockiego*, „Zeszyty Historyczne” 2017, t. XVI, s. 37–56; I. Gavryliuk, *Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651*, Oświęcim 2019, s. 63–82; W. Biernacki, op. cit., s. 255–307.

¹⁵ L. Podhorodecki, *Chanat Krymski. Państwo koczowników na kresach Europy*, Warszawa 2012, s. 225–226.

¹⁶ Biblioteka Ksiąząt Czartoryskich [dalej: B. Czart.], Teki Naruszewicza [dalej: TN] 142, Kopia listu jm.p. wojewody braclawskiego do jm. ks. arcybiskupa gnieźnieńskiego, Huszcza [obecnie Hoszcza], 31 V 1648 r., s. 122.

¹⁷ Ibidem, s. 121–122.

Andrzej Leszczyński, wojewoda ruski Jeremi Wiśniowiecki i wojewoda kijowski Janusz Tyszkiewicz. Według nich najpierw należało rozprawić się z Kozaczyzną, a dopiero później można było myśleć o wojnie z Krymem. Należy zgodzić się z opinią Janusza Dąbrowskiego, iż geneza owych ugrupowań sięgała jeszcze ostatnich lat panowania Władysława IV¹⁸ i była ściśle powiązana z jego planami wojennymi wobec Porty.

Wobec trudnej sytuacji Jerzy Ossoliński oraz Maciej Łubieński postanowili zwrócić się do Adama Kisiela, by przez wzgląd na swój autorytet, a także szacunek wśród Kozaczyzny zechciał nawiązać kontakt z Bohdanem Chmielnickim¹⁹. Wojewoda braclawski natychmiast podjął się tego zadania. Jeszcze przed otrzymaniem oficjalnych pełnomocnictw wysłał zaufanego, prawosławnego zakonnika z Huszczy – ojca Petroniego Łaskę²⁰ – z listem do przywódcy powstańców kozackich. O fakcie tym nie omieszkął poinformować Jerzego Ossolińskiego, któremu wyłożył główne punkty treści listu do Bohdana Chmielnickiego. Między innymi prosił on hetmana kozackiego, aby nie „urazając majestatu Bożego i Rzeczypospolitej, odprawił Tatarów”. Zalecał mu też zawrócenie Kozaków do swych siedzib oraz wysłanie poselstwa do Warszawy z oświadczeniem wierności i posłuszeństwa wobec państwa polsko-litewskiego. Poza tym Kozacy mieli przedłożyć senatorom krzywdy wojska zaporoskiego. Wojewoda obawiał się jednak, by powstańcy nie wypomnieli mu jego „przysięgi pod Kumejkami”²¹, gdyż wówczas wszelkie rozmowy mogły zakończyć się fiaskiem. W razie pozytywnej odpowiedzi od hetmana kozackiego Kisiel radził władzom Rzeczypospolitej natychmiastowe powołanie komisji do rozmów z Kozakami²².

Początkowo Bohdan Chmielnicki w dość wymijający sposób pisał o swych przyjaznych zamiarach wobec Rzeczypospolitej. Jednak wymiana korespondencji między nim i wojewodą braclawskim, a także dwa poselstwa ojca Łaska do Białej Cerkwi i Czehrynia przyniosły pozytywne rezultaty. Bohdan Chmielnicki deklarował wierność państwu polsko-litewskiemu, prosił o wstawiennictwo Kisiela za wojskiem zaporoskim oraz informował go o odesłaniu Tatarów na Krym i wysłaniu poselstwa

¹⁸ J. Dąbrowski, *Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne*, „СОЦІУМ. Альманах соціальної історії” 2007, вип. 7, s. 146–147.

¹⁹ Z. Wójcik, *Dyplomacja polska...*, s. 190; A.B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, Kraków 2010, s. 51.

²⁰ Petroni (Petro) Łasko – prawosławny zakonnik, pochodził z wołyńskiej gałęzi rodu Łasków-Czerezyckich. Od IV 1648 r. pojawia się w źródłach jako ihumen monasteru w Huszczy. Należał do zaufanych ludzi Adama Kisiela, czego wyrazem były jego misje do Bohdana Chmielnickiego. Więcej: F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 148–150; С. Горін, *Мобільність ценів волинських монастирів у першій половині XVII сторіччя*, „СОЦІУМ. Альманах соціальної історії” 2010, вип. 10, s. 22–23.

²¹ Kisielowi chodziło o wydarzenie z czasów powstania Pawluka, a dokładnie o 21 XII 1637 r. Wówczas zapewniał on kozackich powstańców pod Borowicą (a nie pod Kumejkami, jak pisał w liście), że wydani przez nich w polskie ręce Paweł Pawluk i Wasyl Tomilenko nie stracą życia. Stało się jednak inaczej, gdyż 19 IV 1638 r. w Warszawie odbyła się ich egzekucja, zob.: Z. Wójcik, *Adam Świętołdycz...*, s. 488; F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 85–87; A. Borowiak, *Wasyl Tomilenko hetman wojska zaporoskiego (zm. 1638)* [w:] *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010, s. 188–190.

²² B. Czart., TN 142, Kopia listu jm. pana wojewody braclawskiego, z Huszczy, 7 IV 1648 r., s. 183–184.

do Warszawy²³. Wydawało się, że wszystko zmierza w dobrym kierunku, lecz nikt nie mógł przypuszczać, że ugodowa postawa hetmana kozackiego wynikała z rozkazu chana krymskiego. Islam Gerej III po tygodniowej inkursji na terenach południowo-wschodnich województw państwa polsko-litewskiego zarządził generalny odwrót większości sił tatarskich²⁴. Przy hetmanie kozackim miał zostać tylko Sołtan murza z setką ordyńców, pełniący funkcję „łącznika” między hetmanem a chanem²⁵. Ponadto, jak wykazał I. Gavryliuk, Bohdan Chmielnicki potraktował pertraktacje z Kisielą jako świetną okazję do zorganizowania i dozbrojenia nowych ochotników w armii kozackiej. Dodatkowo wysłał kilku pułkowników i emisariuszy, by wszczęli bunt wśród mas chłopskich na ziemiach, które nie były jeszcze objęte powstaniem²⁶.

Na początku drugiej połowy czerwca wojewoda braclawski nawiązał także epistolarny kontakt z wojewodą ruskim. Informował go o podjęciu rozmów z Chmielnickim i nakłaniał do ugody z Kozakami. Tymczasem Wiśniowiecki stał na stanowisku, iż traktaty z powstańcami nie przyniosą nic dobrego, gdyż ci będą żądać coraz więcej. Ponadto oskarżał Kozaków o sprowadzenie Tatarów na Rzeczpospolitą, a także nie mógł darować im „przelewania krwi szlacheckiej”. O ewentualnych, drobnych ustępstwach można było myśleć po stłumieniu buntu²⁷.

Adam Kisiel udzielił dość szybkiej odpowiedzi Jeremiu Wiśniowieckiemu. Wykazywał, iż podjęte przez niego pokojowe działania przyniosły pozytywne rezultaty. Ponadto udało mu się podtrzymać dobre kontakty z Państwem Moskiewskim, co było ważne dla położenia Rzeczypospolitej. Pomimo utraty niemałej fortuny na Ukrainie i popadnięcia w długi wojewoda nie szukał zemsty na Kozakach, lecz dla dobra ojczyzny podjął z nimi rozmowy²⁸. Stwierdził również, że wołał „w ojczyźnie [...] zostać ruiną, nizeli z jej ruiną szukać wyższej strzeż Boże fortuny”²⁹. Niniejsze słowa stanowiły przytyk wobec Jeremiego Wiśniowieckiego, któremu – zdaniem wojewody – miało zależeć bardziej na własnym latyfundium niż na dobru ojczyzny.

²³ B. Czart., rkps 400, Kopia listu JMci pana wojewody braclawskiego do Chmielnickiego wodza kozackiego, [b.m.], początek IV 1648 r., s. 7–9; B. Czart., TN 142, List od Wojska Zaporoskiego do jaśnie wielmożnego wojewody braclawskiego, Biała Cerkiew, 13 IV 1648 r., s. 235; ibidem, Respons od Chmielnickiego jm. panu wojewodzie braclawskiemu Kisielowi, Biała Cerkiew, 13 IV 1648 r., ibidem, s. 236. Więcej: M. Грушевський, *Історія України-Русі*, t. 8, cz. 3, Київ 1922, s. 15–17; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988, s. 51–53; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, tłum. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 221.

²⁴ H.M. Senai, *Historia chana Islam Gereja III*, tłum. i oprac. Z. Abrahamowicz, wyd. Z. Wójcik, Warszawa 1971, s. 108, 109. Więcej: L. Podhorodecki, op. cit., s. 231.

²⁵ W.A. Serczyk, op. cit., s. 103.

²⁶ I. Gavryliuk, op. cit., s. 84–86.

²⁷ B. Czart., rkps 1656, Kopia listu do jm. p. Kisiela wojewody braclawskiego, Horoszki, 21 IV 1648 r., s. 122–123. Więcej: W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Oświęcim 2017 (reprint z 1932), s. 158–159.

²⁸ Adam Kisiel do Jeremiego Wiśniowieckiego, Huszcza, 22 IV 1648 r., nr 2 [w:] *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*, wyd. F. Rawita-Gawroński, Lwów 1914, s. 82–84. Ten sam list został w całości opublikowany w artykule autorstwa R. Ottmana, op. cit., s. 11–15.

²⁹ Adam Kisiel do Jeremiego Wiśniowieckiego, Huszcza, 22 IV 1648 r., nr 2 [w:] *Sprawy i rzeczy ukraińskie...*, s. 83.

Z drugiej strony trzeba zauważyć, że Kisiel zbyt optymistycznie wierzył w siłę pokojowych rozwiązań i dobrą wolę Bohdana Chmielnickiego.

25 czerwca w Koronie i na Litwie odbywały się sejmiki przedkonwokacyjne. Warto w tym miejscu przyrzeć się postanowieniom zjazdu województwa wołyńskiego, który obradował w Łucku. Zebrana szlachta, doceniwszy doświadczenie i oddanie Adama Kisiela, mianowała go pułkownikiem swych wojsk powiatowych. Wojewoda braclawski otrzymał komendę nad 1400-osobowym pułkiem jazdy, który miał strzec granic województwa przed nawałą kozacko-tatarską. Ta nominacja była kolejnym dowodem, że mimo pewnych głosów krytyki, działalność Kisiela znalazła uznanie w oczach szlachty wołyńskiej³⁰.

Po raz kolejny swoje koncepcje na temat Chanatu Krymskiego i Kozaczyzny Kisiel wygłosił w trakcie obrad sejmiku konwokacyjnego, które trwały od 16 lipca do 1 sierpnia 1648 roku. Wojewoda braclawski po raz pierwszy zabrał głos tuż po proziecji odczytanej przez prymasa. Zdał relację ze swej misji do Państwa Moskiewskiego z 1647 roku. Przypominał, że zawarte wówczas przymierze gwarantowało Rzeczypospolitej militarne wsparcie w razie ataku Tatarów. Zapewniał, że Moskwi-cini nadal chcieli wspomóc Polaków i Litwinów. Następnie wykazywał, że największym zagrożeniem dla państwa polsko-litewskiego byli ordyńcy, którzy od dawna planowali inkursję, lecz szukali do tego odpowiedniego pretekstu. W dalszej części przemówienia zwracał uwagę na krzywdy kozackie oraz pochopne kroki hetmanów koronnych, którzy przypłacili to własną niewolą i zatraceniem wojska³¹. Relacja wojewody miała charakter antytatarski. Poprzez wykazanie niebezpieczeństw z ich strony chciał też zwrócić uwagę, że najlepszym rozwiązaniem dla Rzeczypospolitej będzie ugoda z Kozakami, sojusz z Moskwą oraz wojna z Krymem. Mimo wielkiego wysiłku ze strony Kisiela mowa wywołała pewne oburzenie wśród zgromadzonych, zwłaszcza wśród posłów (zwolenników zbrojnej rozprawy z Kozaczyzną)³².

W kolejnych dniach Adam Kisiel mocno angażował się w prace sejmowe, na co uwagę zwrócił w swym opracowaniu Andrzej B. Pernal³³. 22 lipca wojewoda znalazł się w 18-osobowej deputacji, która miała zastanowić się nad odpowiedzią dla posłów kozackich³⁴. 24 lipca odbyło się posiedzenie senatu, na którym wojewoda braclawski przedstawił sytuację na Ukrainie oraz wynikające z tego niebezpieczeństwa. Zwracał uwagę, że na przedłużaniu konfliktu może skorzystać nie tylko Bachczysaraj, lecz

³⁰ B. Czart., TN 142, Laudum województwa wołyńskiego, Łuck, 25 IV 1648 r., s. 218–219; Biblioteka Narodowa [dalej: BN], rkps 931, Laudum województwa wołyńskiego, Łuck, 25 IV 1648 r., k. 177–182v. Więcej: F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 152.

³¹ *Dziariusz konwokacji warszawskiej podczas bezkrólewia od dnia 16 lipca do 1 sierpnia 1648 r. odprawiającej się*, nr 54 [w:] Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem c.k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1864, s. 104–105.

³² Więcej: L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924, s. 285; F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 153.

³³ A.B. Pernal, op. cit., s. 58–59.

³⁴ B. Czart., rkps 378, *Dziariusz Convocatiet sub interregnum po śmierci JM. Władysława Czwartego*, s. 589; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 89–90.

także Sambuł, a nawet Moskwa, która z jednej strony deklarowała chęć pomocy, a z drugiej słała gońców do Bohdana Chmielnickiego³⁵. Wobec tego jedyną szansą na zażegnanie kłopotów była ugoda z Kozaczyzną.

29 lipca na sejmie odczytano alarmujące listy dotyczące złupienia Połonnego oraz wymordowania tamtejszej szlachty przez Kozaków. Pod wpływem tych wieści Jerzy Ossoliński wygłosił mowę, w której zalecał zebranyemu zasługi i umiejętności Adama Kisiela. Prosił go też, aby dla powszechnego dobra zapomniał o różnego rodzaju obelgach i krzywdach, które pojawiły się w czasie obrad. Następnie większość senatorów i posłów prosiła wojewodę braclawskiego, by podjął się zadania ratowania ojczyzny³⁶. Adam Kisiel, pomimo pewnych obaw (spowodowanych jego trudną sytuacją finansową), ostatecznie zdecydował się stanąć na czele komisji. Wraz z nim na rozmowy z Kozakami zostali wyznaczeni podkomorzy mozyrski Teodor Obuchowicz, podkomorzy przemyski Franciszek Dubrawski oraz podstoli poznański Aleksander Sielski³⁷. Głównym zadaniem komisarzy było rozbitcie przymierza kozacko-tatarskiego oraz skłonienie Zaporozców do bezwarunkowego uznania władzy Rzeczypospolitej. Dla bezpieczeństwa wysłanników państwa polsko-litewskiego przydzielono 2000 eskorty. Komisja miała się rozpocząć w Kijowie 23 sierpnia

³⁵ Sprawę przybycia gońców moskiewskich do Czehrynia przekazał wojewodzie ojciec Petroni Łasko, który widział ich podczas swej misji u hetmana kozackiego. W rzeczywistości owi wysłannicy (m.in. Georgij Klimow) nie byli skierowani do Bohdana Chmielnickiego, lecz do Adama Kisiela. Zostali oni przejęci przez Kozaków, a następnie odesłani do ich przywódcy, który odebrał im listy do wojewody braclawskiego. Hetman kozacki umiejętnie wykorzystał ich obecność w Czehryniu, by wzbudzić podejrzliwość Rzeczypospolitej względem Państwa Moskiewskiego. Świadczą o tym listy wojewodów moskiewskich oraz ich raporty do cara. 1648, червня, 8 (18). Черкаси – Лист до Олексія Михайловича з повідомленням про перемоги на Жовтій Воді та під Корсунем і пробажанням Запорізького Війська возз'єднатися з Росією, nr 10 [w:] *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)* [dalej: ДБХ], відп. ред. Ф.П. Шевченко, упоряд. І.П. Крип'якевич, Київ 1961, s. 48–49; 1648, червня, 20 (30). Чигрин – Лист до хотмижського воєводи Семена Волховського з висловленням про перемоги над польськом військом і з пробажанням подати допомогу у боротьбі проти польської шляхти, nr 14 [w:] *ibidem*, s. 54–55; 1648, 14 (24) іюня. Отписка Сйвскахъ воєводъ парю о задержанги гнетманомъ Хмельщикимъ ихъ гонцовъ съ Адаму Киселю, nr 204 [w:] *Акты*, т. 3, s. 214–215. Więcej: J. Serebnyka, op. cit., s. 170–171; J. Kaczmarczyk, op. cit., s. 57–58; S. Sołtjow, *Rosja za panowania Aleksego Michajłowicza 1648–1657*, tłum. S. Mich, Oświęcim 2012 (reprint wydania z 1896), s. 15–17.

³⁶ B. Czart., rkps 378, Diariusz Convocatiey sub interregnum po śmierci JM. Władysław Czwartego, s. 598; Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Koronne Warszawskie [dalej: AKW], Dział Kozacki, teka 42, nr 3, Diariusz części obrad sejmu konwokacyjnego, s. 5; 1648, липня 28. Варшава. – Лист невідомого шляхтича до невідомого, nr 69–а [w:] *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.*, т. 1: *1648–1649 рр.*, упоряд. Ю. Мицик, Київ 2012, s. 98; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, т. 3, s. 102–103. Więcej: L. Kubala, op. cit., s. 293–294.

³⁷ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, т. 3, s. 102. Ponadto w konstytucji sejmowej znalazł się punkt dotyczący komisji do Kozaków. Podkreślono w nim dotychczasowe zasługi Adama Kisiela na rzecz pokoju oraz stwierdzono, iż „według instukcji danej moc dawamy, do gruntownego z wojskiem Rzeczypospolitej zaporoskim uspokoenia”, *Volumina Constitutionum*, т. IV: *1641–1668*, vol. 1: *1641–1658*, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, Warszawa 2015, s. 138.

i zakończyć najpóźniej 6 września³⁸. Po odebraniu ostatnich wytycznych komisarze wyruszyli w drogę, nie czekając na zakończenie obrad sejmu³⁹.

Dość szybko okazało się, że zadanie postawione przed komisją było niezwykle trudne. Od czasu wyjazdu wojewody braclawskiego na sejm sytuacja uległa diametralnej zmianie. Pożoga powstańcza obejmowała już swym zasięgiem nie tylko województwa ukraińskie, lecz także Wołyń i Podole⁴⁰. Powodem tego były krwawe represje prowadzone z jednej strony przez pułkownika kozackiego Maksyma Krzywonosą, a z drugiej przez wojewodę ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego. Ich działania wojenne przyczyniły się do eskalacji konfliktu, a także do ogromnego dramatu wszystkich mieszkańców tamtejszych województw⁴¹. Ponadto w trakcie sejmu część korespondencji pomiędzy Adamem Kisielem a Bohdanem Chmielnickim została przejęta przez zagończyka i watażkę Samuela Łaszcza, który znajdował się pod protekcją wojewody sandomierskiego Władysława Dominika Zasławskiego-Ostrogskiego. Te działania również utrudniały prowadzenie rozmów oraz podważały wiarygodność wojewody braclawskiego w kontaktach z Kozakami⁴².

O zaistniałej sytuacji Adam Kisiel nie omieszczał poinformować Macieja Łubińskiego. W liście z 4 sierpnia zwracał uwagę, iż „Kozacy albo raczej plebs niezliczona już Korzec, Huszcza, Rajkuz przeszedwszy plundrują”. Donosił również o ucieczkach przerażonej szlachty, która udawała się aż za Bug⁴³. Podkreślał, że wojska koronne

³⁸ Puncta instrukcji ich mm. pp. komisarzów, jedne expationis, którymi commissum delictum in Republicam punitum, drugie na supliki kozackie, którymi submissis clementia succeditur, Warszawa, koniec VII 1648 r., nr 35 [w:] *Документы об освободительной...*, s. 94–95. Więcej: A.B. Pernał, op. cit., s. 59–61; W.A. Serczyk, op. cit., s. 124–125.

³⁹ Już po wyjeździe komisji sejm wybrał trzech regimentarzy – wojewodę sandomierskiego Władysława Dominika Zasławskiego-Ostrogskiego, podczaszego koronnego Mikołaja Ostoroga oraz chorążego koronnego Aleksandra Koniecpolskiego. Wybór ten był zgodny z zamierzeniami Jerzego Ossolińskiego, zob. A. Borowiak, *Sprawa przekazania dowództwa nad armią koronną na sejmie konwokacyjnym w 1648 roku* [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 5, red. M. Nagielski, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015, s. 150–154.

⁴⁰ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000, s. 50.

⁴¹ O działaniach militarnych Maksyma Krzywonosy i Jeremiego Wiśniowieckiego wspominali m.in. Marcin Goliński, Natan Hanower oraz Mikołaj Jemiołowski, zob. 1648 р., липень-серпень.-Нотатки Мартина Голінського про призначення Богданом Хмельницьким Максима Кривоноса та інших полковників для поширення повстання в Україні, nr 65 [w:] *Архів ранньомодерної Української держави*, т. 3: *Мартин Голінський. Silva rerum: (1648–1665)*, ч. 1: (1648–1649) [dalej: M. Голінський, *Silva rerum*], uporząd. Я. Федорук, Київ 2019, s. 140–141; N. Hanower, *Jawein Mecula tj. Bagno głębokie*, tłum. M. Bałaban, Grodzisk Mazowiecki 2018, s. 61–78; M. Jemiołowski, op. cit., s. 48–49. Więcej: M. Грушевський, op. cit., s. 40–57; W. Tomkiewicz, op. cit., s. 170–180; W.A. Serczyk, op. cit., s. 105–110, 130–131; Ł. Bazydło, *Lubnie–Konstantynów 1648. Działalność wojskowa i polityczna Jeremiego Wiśniowieckiego w początkowym okresie powstania Chmielnickiego*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2017, s. 110–123; I. Gavryliuk, op. cit., s. 97–107.

⁴² B. Czart., TN 142, Z Warszawy d. 31 VII 1648 r., s. 377–378. Więcej: A. Borowiak, *Sprawa przekazania dowództwa...*, s. 146–147.

⁴³ Potwierdzają to także zapiski Joachima Jerlicza (idem, *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów*, t. 1, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1853, s. 68). O ucieczkach ludności w początkowym okresie powstania Bohdana Chmielnickiego pisał ostatnio Artur Goszczyński (idem, *Ucieczki ludności*

stacjonujące pod Konstantynowem były zbyt słabe, by skutecznie walczyć z Kozakami i wspierającymi ich masami chłopskimi. Z kolei Bohdan Chmielnicki zbierał armię i uzbrajał plebs. Kisiel prosił prymasa o radę, co ma dalej czynić w związku z tą sytuacją⁴⁴.

Podobne wieści Adam Kisiel przekazywał Jerzemu Ossolińskiemu. W obu listach z pierwszych dwóch tygodni sierpnia ubolewał nad złupieniem Pohoryńszczyzny (w tym Huszczy), a także donosił o upadku Tulczyna i Międzyboża. W trakcie plądrowania włości Kisiela jedna z grup swawolnych miała pojmać i pobić ojca Łaskę, a przy tym zabrać mu wszystkie pisma adresowane do Bohdana Chmielnickiego. Według epistoły przechwyconej przez podjazd stolnika czernihowskiego Romana Zahorowskiego hetman kozacki zebrał już 120 000 ludzi pod Januszpołem. Wojewodę braclawskiego martwiły także wieści o planach Kozaków dotyczących ściągnięcia ordy Tuhaj-beja przeciwko Rzeczypospolitej. Adam Kisiel narzekał także na utrudniony kontakt z Bohdanem Chmielnickim, który w ogóle nie odpowiadał na jego epistoły. Wobec tego wojewoda postanowił wysłać drugie poselstwo z zapytaniem, czy hetman kozacki planuje dotrzymać zawartych wcześniej umów dotyczących pokoju, czy też zamyśla o wojnie. W razie braku szans na porozumienie obiecywał stawić się ze swoim pułkiem na miejsce koncentracji armii koronnej⁴⁵.

W oczekiwaniu na odpowiedź od Bohdana Chmielnickiego Adam Kisiel – na co w swych badaniach zwrócili uwagę W.A. Serczyk⁴⁶ oraz D. Kupisz⁴⁷ – postanowił oczyścić okolicę z Kozaków i zbuntowanego plebsu. Wówczas doszło do walk pod Huszczą, Berezewem, Tynnem, które na ogół kończyły się sukcesem chorągwi komiarskich. W tych działaniach wykazali się szczególnie: brat Adama Kisiela, chorąży nowogrodzki Mikołaj Kisiel oraz Tomasz i Krzysztof Sapiehowie.

Po blisko dwutygodniowym okresie oczekiwania w końcu nadeszła odpowiedź od przywódcy kozackiego. Bohdan Chmielnicki podkreślał, iż Kozacy chcieli pozostać wierni Rzeczypospolitej, ale z powodu ataków ze strony niektórych magnatów musieli odpowiedzieć siłą. Jednocześnie gwarantował skłonność wojska zaporoskiego do ugody oraz niechęć do rozlewu krwi chrześcijańskiej. Przypominał o wstrzymaniu walk i odesłaniu Tatarów. Za rozlew krwi, który nastąpił w ostatnich tygodniach, Chmielnicki obwiniał Jeremiego Wiśniowieckiego oraz Maksyma Krzywonosą. Deklarował, że wydał surowe uniwersały dla Kozaków, zakazując im

cywilnej z południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej w pierwszym etapie powstania Chmielnickiego, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2012, z. 2, s. 283–299).

⁴⁴ Książnica Kopernikańska [dalej: KK], Towarzystwo Naukowe [dalej: TNa], Kopia listu jm. p. wojewody braclawskiego do jm. ks. arcybiskupa gnieźnieńskiego, w Horodle, 4 VIII 1648 r., 167/67, s. 21–22.

⁴⁵ Kopia listu jm. p. wojewody braclawskiego do jm. p. kanclerza koronnego, z Chorłupia, 9 VIII 1648 r. [w:] LNNBU, rkps 225, fond 5, op. 1, k. 115v–117; Od tegoż do jm. pana kanclerza, Równe, 11 VIII 1648 [w:] ibidem, k. 117–117v.

⁴⁶ W.A. Serczyk, op. cit., s. 132–133.

⁴⁷ D. Kupisz, *Wojsko powiatowe województwa wołyńskiego w XVII wieku*, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки” 2009, № 22, s. 185.

wszelkich prowokacji oraz niszczenia miast⁴⁸. W sprawie miejsca rozpoczęcia pertraktacji proponował Konstantynów, który znajdował się znacznie bliżej niż Kijów. Hetman kozacki pochwalał także propozycję wojewody braclawskiego, aby wojska obu stron stacjonowały daleko od miejsca przyszłych traktatów⁴⁹.

Odpowiedź Bohdana Chmielnickiego ucieszyła Adama Kisiela i resztę komisarzy, którzy uwiedzeni dobrą wolą i chęcią zachowania pokoju, postanowili czym prędzej udać się do Konstantynowa. Niestety ich misja napotkała niemały opór ze strony regimentarzy, komisarzy wojskowych, jak i samych Kozaków. 27 sierpnia miał miejsce tak zwany incydent ostrogi, który na dobre pogrzebał szansę doprowadzenia do ugody. Kiedy Kisielowi udało się przekonać znajdujących się w mieście Kozaków o pokojowym celu swojej misji, nagle w okolicy pojawił się podjazd strażnika polnego koronnego Jana Sokoła. Doszło do walki, a pięciu z ośmiu zakładników, których członkowie komisji pokojowej przekazali Kozakom jako gwarancję zawieszenia broni, straciło życie. Wobec ataku Jana Sokoła komisarze musieli cofnąć się spod Ostroga i okrężną drogą próbowali dotrzeć do Konstantynowa⁵⁰.

Przedstawiciele komisji wojskowej zarzucili wojewodzie braclawskiemu, iż nie podjął trudu odbicia Ostroga z rąk Kozaków oraz pozwolił na wymordowanie zakładników przez powstańców⁵¹. Z kolei Bohdan Chmielnicki w odpowiedzi na list Adama Kisiela domagał się ukarania „swawolników z obozu księcia Wiśniowieckiego”. Jednocześnie poinformował wojewodę, że jego posłańcy, na czele z Kopystyńskim, byli cali i zdrowi. W kwestii pertraktacji nadal zapraszał komisarzy do Konstantynowa⁵².

30 sierpnia komisarze wyznaczeni do rozmów z Chmielnickim dotarli pod obóz wojsk koronnych w Czołhańskim Kamieniu. Przebywali w nim już niektórzy przedstawiciele komisji wojskowej (między innymi wojewoda ruski Jeremi Wiśniowiecki, wojewoda kijowski Janusz Tyszkiewicz oraz wojewoda podolski Stanisław Rewera-Potocki). Przybyłych spotkał niemały afront, gdyż nikt nie wyszedł ich powitać.

⁴⁸ Np. hetman kozacki wydał uniwersał, w którym zakazywał swym mołojcom dewastowania dóbr księcia Zasławskiego-Ostrogskiego, zob. 1648, липня 30 (20). – Паволоч. – Універсал Богдана Хмельницького, nr 71 [w:] *Джерела з історії...*, т. 1, s. 101–102.

⁴⁹ 1648, 9 серпня (19 серпня). Уладівка – Лист до польських комісарів з повідомленням прозгодупровести комісію під Костянтиновом, nr 22 [w:] ДБХ, s. 65–67; Сопра listu Chmielnickiego do ich mm. pp. com[m]issarzow die 19 VIII 1648, nr 91 [w:] М. Голінський, *Silva rerum*, ч. 1, s. 176–177.

⁵⁰ Dyaryusz z pochodu Kisiela i innych komisarzy traktatowych do Chmielnickiego udających się, [b.m.], 30 VIII 1648 r. [w:] *Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego...*, s. 172–173; A. Viminna, *Historia wojen domowych w Polsce*, tłum. K Żaboklicki, red. T. Chynczewska-Hennel, Białystok 2017, s. 31; Więcej: М. Грушевський, op. cit., s. 62–64; F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 157; W.A. Serczyk, op. cit., s. 132–135.

⁵¹ Komisarze wojskowi do wojewody Kisiela, z obozu pod Czołhańskim Kamieniem, 27 VIII 1648 r., nr 64 [w:] *Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego...*, s. 160–161. Ten sam list znajduje się także w Tekach Naruszewicza, jednak jako jego nadawca występuje wojewoda sandomierski Władysław Dominik Zasławski-Ostrogski. B. Czart., TN 142, Kopia listu wojewody sandomierskiego do wojewody braclawskiego, z obozu, 27 VIII 1648 r., s. 705–706.

⁵² KK, TNa 167/67, Kopia listu Chmielnickiego do pp. komisarzy, spod Kumanowki (Kumano-wiec), 28 VIII 1648 r., s. 287–288.

Nie był to jednak koniec kłopotów. Powracający z podjazdu szlachcic Wolski-Rzemek zauważył, że na wozach należących do Adama Kisiela znajdowało się trzech pojmanych Kozaków⁵³. Natychmiast polecił swym ludziom ściągnąć ich na ziemię, a następnie rozkazał ściąć jeńców przed namiotem wojewody braclawskiego. Czyn ten pokazywał, jaki był faktyczny stosunek do komisji mającej wynegocjować ugodę z powstańcami. Co gorsza, podkopał on zaufanie oraz przyczynił się do wzrostu napięć pomiędzy członkami komisji wojskowej a przedstawicielami komisji pokojowej. Adam Kisiel, Teodor Obuchowicz, Franciszek Dubrawski oraz Adam Sielski ostatecznie opuścili obóz i próbowali się dostać do Konstantynowa. Niestety zadanie to było niemożliwe do wykonania, gdyż ciągle dochodziło do starć między podjazdami polskimi i kozackimi.

O fatalnych nastrojach panujących wśród członków komisji pokojowej można się dowiedzieć także z dwóch listów pisanych przez Adama Kisiela. W pierwszym, adresowanym do Stanisława Rewery-Potockiego, narzekał on na „wykluczenie” ze strony kolegów senatorów. Podkreślał, że szanse na powodzenie misji powierzonej mu przez władze Rzeczypospolitej były niskie, tym bardziej że pojawiła się plotka o śmierci hetmana kozackiego. Kisiel uważał, że bez Chmielnickiego nie było możliwe osiągnięcie porozumienia z Kozaczyzną⁵⁴. W drugim liście, pisany do Janusza Tyszkiewicza, ubolewał nad tym, iż wielu znajdujących się w obozie pod Czołhańskim Kamieniem opacznie zrozumiało jego intencje. Prosił wojewodę kijowskiego, by wyjawiał mu, kto rzuca na niego potwarz. Był gotów stanąć przed nimi w celu wykazania, że nie popełnił nic złego wobec ojczyzny⁵⁵.

Ostatecznie w liście z 18 września Adam Kisiel skarżył się prymasowi, iż mimo wielkich starań i licznych trudności komisja próbowała podjąć rozmowy z Chmielnickim, lecz z „dobrze znanych przyczyn” zostało to uniemożliwione. Ponadto podkreślał, że Rzeczypospolitej nie groziło żadne niebezpieczeństwo od strony Moskwy. Powoływał się na hramoty otrzymane od bojarów i metropolity moskiewskiego, którzy zapewniali go o „statecznej przyjaźni” oraz chęci zawarcia formalnego sojuszu

⁵³ Wiadomości na temat tego zdarzenia podaje sam Kisiel w liście do komisarzy wojskowych. Wojewoda braclawski pisał, iż „[...] mię spotkał dnia wczorajszego od niektórych z podjazdu; napdłszy bowiem na wozy więźniów kozackich znacznych, których z poważnych przyczyn żyw zatrzymałem do kongresu mego z Chmielnickim wysieczono i wyzabijano”, B. Czart., TN 143, Kopia listu pana wojewody braclawskiego do panów komisarzów wojskowych, [b.m.] [ok. 31 VIII] 1648 r., s. 561–563. O tym niechlubnym postępku pisał także starosta krasnostawski Marek Sobieski, który dodatkowo podał nazwisko winowajcy, zob. B. Czart., TN 142, Punkta listu pana Sobieskiego do pani krakowskiej z obozu z pod Czołhańskiego Kamienia (Czołhańskiego Kamienia), 31 VIII 1648 r., s. 727–729.

⁵⁴ B. Czart., TN 142, Kopia listu do jm. pana wojewody podolskiego od jm. pana wojewody braclawskiego, Karczewska (Karczówka), 1 IX 1648 r., s. 7–8.

⁵⁵ B. Czart., rkps 379, Kopia listu do jm. p. wojewody kijowskiego od jm. p. wojewody braclawskiego, Karczówka, 6 IX 1648 r., s. 93. Już Wacław Lipiński zauważył, że w tym czasie Jeremi Wiśniowiecki i jego klienci oskarżali Adama Kisiela o przekupstwo podczas rozmów z Chmielnickim (idem, *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregu powstańców pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*, Oświęcim 2016 (reprint 1912), s. 34).

przeciwko Chanatowi Krymskiemu. Ponadto Kisiel ostrzegwał Macieja Łubieńskiego, że „Orda niemylnie idzie w posiłek Kozakom”⁵⁶.

Następnie połączone wojska regimentarzy i 32 komisarzy wojskowych (wśród nich znajdował się Adam Kisiel) ruszyły pod Piławce. Większość dowództwa i wojska była pewna, że na widok 30 000 armii koronnej Kozacy uciekną i nie dojdzie do żadnej bitwy. Zamiast wielkiego zwycięstwa bez szczęku oręża nastąpiła sromotna porażka zakończona ucieczką wozdów i regularnego wojska⁵⁷.

O wydarzeniach tych w liście z 29 września Adam Kisiel poinformował interreksa Macieja Łubieńskiego. Wśród przyczyn porażki upatrywał niezgodę i trudności w negocjacjach spowodowane przez bojowo nastawionych komisarzy wojskowych. Podkreślał, iż kluczowym momentem był 23 września, kiedy to „niespodziewanie” na polu bitwy pojawili się Tatarzy⁵⁸. Zdaniem wojewody braławskiego wojsko koronne straciło serce do walki, gdyż połowa wojska w ogóle nie brała udziału w starciach. Punktem kulminacyjnym była nocna narada, na której pojawiły się różne propozycje odnośnie do dalszych działań. Finalnie, zamiast skoordynowanego odwrotu nastąpiły chaos i panika, gdyż wozdowie opuścili armię⁵⁹.

6 października na polach podwarszawskiej Woli rozpoczął się sejm elekcyjny. Atmosfera była niezwykle napięta, przybyłym na pole elekcyjne towarzyszyło zaś ciągle poczucie zagrożenia. Wszyscy byli zdruzgotani porażką wojsk koronnych, a część posłów domagała się natychmiastowego ukarania winnych. 9 października wojewoda brzeski Jan Szymon Szczawiński, wojewoda braławski Adam Kisiel oraz kasztelan sandomierski Stanisław Witowski zdali relację spod Piławiec. Dość szybko pojawiły się głosy krytyki i różnego rodzaju uszczypliwości ze strony obradujących. Mowa wojewody braławskiego było dość krótka. Dowodził on swej wierności Rzeczypospolitej, podkreślając, iż jako jeden z ostatnich opuszczał obóz. Ponadto zdelementował plotki na temat swego spiskowania z Bohdanem Chmielnickim⁶⁰.

Jeszcze tego samego dnia Adam Kisiel zabrał głos po raz drugi, gdy prymas Maciej Łubieński skończył czytać listy od bojarów moskiewskich w sprawie sojuszu antytatarskiego. Zapewniał zgromadzonych o przyjaźni i szczerości propozycji

⁵⁶ B. Czart., TN 143, List od Adama Kisiela wojewody braławskiego do ks. prymasa, z obozu pod Konstantynowem, 18 IX 1648 r., s. 105–106.

⁵⁷ O bitwie pod Piławcami (21–23 IX 1648) więcej w: M. Грушевський, op. cit., s. 66–75; В. Брехуненко, op. cit., s. 27–30; W. Kucharski, *Rozbicie armii koronnej w działaniach wojennych 1648*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2015, t. IV, s. 84–96; I. Gavriliuk, op. cit., s. 107–128.

⁵⁸ Nie było to prawdą, gdyż w poprzednich listach do prymasa i kanclerza wielkiego koronnego wojewoda braławski zwracał uwagę na nieuniknioną pomoc ordyńców dla Kozaków. Warto wspomnieć, że 22 IX do obozu kozackiego nie przybyły główne siły tatarskie (prowadzone przez kałgę sułtana Krymu Gereja), lecz ok. 5000–6000 ordyńców budziackich pod wodzą Ajtymir murzy i Adżamet murzy, zob. H.M., Senai, op. cit., s. 113–116. Więcej: A. Gliwa, *Najazd tatarsko-kozacki na Ruś Czerwoną w 1648 r. Straty materialne i demograficzne na terenie ziemi przemyskiej*, „Rocznik Przemyski” 2009, t. XLV, z. 1: „Historia Wojskowości”, s. 116–118; I. Gavriliuk, op. cit., s. 121.

⁵⁹ Kisiel wojewoda braławski do ks. prymasa i stanów o klęsce piławieckiej, Uchanie, 29 IX 1648 r., nr 90 [w:] *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego...*, s. 203–206.

⁶⁰ *Diariusz sejmiku elekcyjnego 1648*, oprac. J.S. Dąbrowski, Kraków 2013, s. 21; AGAD, AKW, Dział Kozacki, teka 42, nr 5, Diariusz sejmiku elekcyjnego z roku 1648, s. 22–23; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, s. 116–117.

moskiewskich. Zalecał też wysłanie gońca do Moskwy w celu potwierdzenia przyjaźni ze strony państwa polsko-litewskiego. Wojewoda braclawski uważał, że skoro wkrótce zostanie wybrany nowy monarcha, to elity mają podstawy do wysłania posłańca. Liczył na szybkie zawarcie sojuszu z Państwem Moskiewskim i rozpoczęcie wspólnej akcji ofensywnej przeciwko Tatarom⁶¹.

Z kolei dzień później wojewoda braclawski wygłosił wotum, w którym wykazywał zebranych, iż Rzeczpospolita nie była w stanie sprostać połączonym siłom kozacko-tatarskim. Doradzał dalsze układy z Kozakami, chociaż miał pewne wątpliwości, czy w obecnej sytuacji będą oni skłonni do rozmów. Wobec tego zachęcał posłów i senatorów do szybkiego obioru nowego króla oraz sojuszu z Państwem Moskiewskim⁶². Mowa Kisiela miała przygotować „grunt” pod wystąpienie kanclerza Ossolińskiego, który wykazał, że na przestrzeni dziejów Rzeczpospolita musiała zmagać się z najazdami tatarskimi⁶³. Było to zgodne z retoryką stronnictwa pokojowego, które uważało Chanat Krymski za wroga i stronę podburzającą Kozaków przeciwko państwu polsko-litewskiemu.

W następnych dniach Kisiel brał aktywny udział w obradach, proponował między innymi zwołanie pospolitego ruszenia oraz przeprowadzenie szybkiej elekcji. 15 października zalecał Karola Ferdynanda i Jana Kazimierza Wazów jako odpowiednich kandydatów do tronu. Z kolei kilka dni później, kiedy do obradujących doszły wieści o dalszym oblężeniu Lwowa przez armię kozacko-tatarską oraz o zagrożeniach tatarskich nad Wisłą i Sanem, proponował zwołanie pospolitego ruszenia oraz jak najszybsze podjęcie działań ofensywnych, i to jeszcze zimą⁶⁴.

7 listopada wojewoda braclawski ponownie wypowiedział się na temat królewiczów Wazów. Nie podobało mu się, jak bracia rywalizowali między sobą. Podkreślał, że dla dobra ojczyzny powinni zakończyć niezgodę, która jego zdaniem była „niebezpieczniejsza od samej wojny”. Jeśli szlachta nie potrafiłaby dokonać wyboru, to radził szukać trzeciego kandydata⁶⁵. W rzeczywistości nie porzucił on wcześniejszych planów i razem z Jerzym Ossolińskim działał na rzecz kandydatury Jana Kazimierza⁶⁶. Kluczowy okazał się list Bohdana Chmielnickiego, w którym wyrażał on nadzieję na obiór starszego z Wazów. Tym samym hetman dawał do zrozumienia, że ta kandydatura mogłaby doprowadzić do zaprzestania walk między Rzeczpospolitą a Kozakami⁶⁷.

Ostatecznie 20 listopada 1648 roku monarchą ogłoszono Jana Kazimierza Wazę. Jego wybór oznaczał kontynuację ugodowej polityki wobec Kozaczyzny. Na wieść

⁶¹ *Diariusz sejmu elekcyjnego 1648*, s. 30, 32.

⁶² AGAD, AKW, Dział Kozacki, teka 42, nr 5, *Diariusz sejmu elekcyjnego z roku 1648*, s. 25–27; *Dyaryusz sejmu elekcyjnego...*, nr 97 [w:] *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego...*, s. 237–238. Więcej: F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 161.

⁶³ *Diariusz sejmu elekcyjnego 1648*, s. 83–87.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 56–60, 93, 115–116.

⁶⁵ *Dyaryusz sejmu elekcyjnego...*, nr 97 [w:] *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego...*, s. 302.

⁶⁶ R. Ottman, op. cit., s. 27; L. Kubala, op. cit., s. 307; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 1997, s. 53–57.

⁶⁷ J. Kaczmarczyk, op. cit., s. 71; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, s. 55–56.

o tym Bohdan Chmielnicki cofnął resztę czambułów tatarskich, a sam ze swymi mołojcami – po wzięciu okupu od Zamościa – udał się w głąb Ukrainy. Ponadto deklarował swą wierność oraz ofiarowywał swe usługi Janowi II Kazimierzowi⁶⁸. Z kolei Adam Kisiel, dzięki pomocy Jerzego Ossolińskiego, dość szybko zyskał w oczach króla, uczestnicząc w tajnych naradach. W kilkanaście dni po elekcji Jan Kazimierz wyznaczył go na przewodniczącego nowej komisji traktatowej, która miała zawrzeć formalną ugodę z wojskiem zaporoskim⁶⁹.

Podsumowując, Adam Kisiel odegrał istotną rolę w pierwszym etapie powstania Chmielnickiego. Jego działania i koncepcje wywarły niemały wpływ na politykę władz Rzeczypospolitej w okresie bezkrólewia. Stał się ważną osobą „stronnictwa pokojowego” oraz należał do bliskich współpracowników kanclerza Ossolińskiego i prymasa Łubieńskiego. Zgłaszał ważne postulaty dotyczące ułożenia relacji z państwem krymskim. Na początku buntu proponował Mikołajowi Potockiemu, aby utrzymać pokojowe stosunki z Tatarami, a nawet postarać się o ich neutralność w sporze z Kozakami. Po bitwach nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem jego postawa się zmieniła. Powrócił on do zamysłu z lat poprzednich, to jest propagował wśród elit Rzeczypospolitej zawarcie formalnego sojuszu z Moskwą, która w obawie o własne ziemie wyrażała początkowo chęć jego zawarcia. Jednak wraz z rozwojem powstania na terenach Rzeczypospolitej władze moskiewskie przyjęły postawę wyczekującą⁷⁰. Mimo to na sejmie elekcyjnym Kisiel nadal postulował ideę sojuszu antytatarskiego, powołując się przy tym na otrzymane hramoty od bojarów moskiewskich.

W odniesieniu do Kozaków Adam Kisiel, podobnie jak Jerzy Ossoliński, liczył, że uda się ich przekonać do ugody i wspólnej wojny przeciwko Tatarom. Niestety ani on, ani kanclerz wielki koronny nie brali pod uwagę eskalacji konfliktu oraz faktycznej postawy hetmana kozackiego, który umiejętnie zwodził ich obietnicą ugody, oczekując jednocześnie na zbrojną pomoc Tatarów. Ponadto większość magnatów ukraińskich uważała tę politykę za błędną, ratunku dla ojczyzny upatrywała zaś w zbrojnej rozprawie z powstańcami. Ta sytuacja pokazywała brak spójnej polityki władz państwa polsko-litewskiego, co doprowadziło do niepowodzenia rozmów Kisielia z Chmielnickim oraz fatalnej w skutkach kampanii piławieckiej. Ratunkiem okazała się elekcja Jana Kazimierza, która dawała nadzieję na pogodzenie się z Kozakami oraz szansę na realizację wojennych zamiarów wobec Krymu. Przyszłe wydarzenia pokazały, że była to tylko krótkotrwała iluzja. Adam Kisiel sam przekonał się w trakcie komisji perejasławskiej (luty 1649 r.), iż Bohdan Chmielnicki nie zamierzał zrywać z Islamem Gerejem III. Hetman kozacki wysuwał coraz większe żądania, zaś wszelkie pertraktacje z władzami Rzeczypospolitej traktował jako dodatkowy czas na organizację własnej administracji na Ukrainie oraz rozbudowę wojska zaporoskiego.

⁶⁸ N. Jakowenko, op. cit., s. 223.

⁶⁹ A. Vimina, op. cit., s. 59–60. Więcej: Z. Wójcik, *Adam Świątłodycz...*, s. 489; F.E. Sysyn, *Between Poland...*, s. 163–164.

⁷⁰ W. Godziszewski, op. cit., s. 70; J. Serejka, op. cit., s. 174.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Kozacki, teka 42, nr 3, 5
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
rkps 3573
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
Teki Naruszewicza 142, 143
rkps 378, 379, 400, 1656
- Biblioteka Narodowa w Warszawie
rkps 931
- Książnica Kopernikańska w Toruniu
Towarzystwo Naukowe 167/67
- Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника [Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka]
fond 5, op. 1, rkps 225/II

Źródła drukowane

- Diariusz sejmu elekcyjnego 1648 r.*, oprac. J.S. Dąbrowski, Kraków 2013.
- Hanower N., *Jawein Mecula tj. Bagno głębokie*, tłum. M. Bałaban, Grodzisk Mazowiecki 2018.
- Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem c.k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1864.
- Jemiołowski M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000.
- Jerlicz J., *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów*, t. 1, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1853.
- Listy hetmańskie rodu Potockich. Korespondencja Mikołaja Potockiego. Hetman polny koronny 1637–1646. Hetman wielki koronny 1646–1651*, t. 1, oprac. M. Franz, Warszawa 2018.
- Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.
- Senai H.M., *Historia chana Islam Gereja III*, tłum. i oprac. Z. Abrahamowicz, wyd. Z. Wójcik, Warszawa 1971.
- Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*, wyd. F. Rawita-Gawroński, Lwów 1914.
- Vimina A., *Historia wojen domowych w Polsce*, tłum. K. Żaboklicki, red. T. Chyncewska-Hennel, Białystok 2017.
- Volumina Constitutionum*, t. IV: 1641–1648, vol. 1: 1641–1658, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, Warszawa 2015.

- Акты относящиеся к истории Южной и Западной России*, собр. и изданные Археографической комиссией, т. 3, Санктпетербург 1861.
- Архів ранньомодерної Української держави*, т. 3: *Мартин Голінський. Silva rerum: (1648–1665)*, ч. 1: (1648–1649), упоряд. Я. Федорук, Київ 2019.
- Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)*, відп. ред. Ф.П. Шевченка, упоряд. І.П. Крип'якевич, Київ 1961.
- Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг*, сост. А.З. Бар'абой, Киев 1965.
- Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.*, т. 1: 1648–1649 рр, упорядн. Ю. Мицик, Київ 2012.

Opracowania

- Bazydło Ł., *Lubnie–Konstantynów 1648. Działalność wojskowa i polityczna Jeremiego Wiśniowieckiego w początkowym okresie powstania Chmielnickiego*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2017.
- Biernacki W., *Żółte Wody–Korsuń 1648*, Warszawa 2021.
- Borowiak A., *Sprawa przekazania dowództwa nad armią koronną na sejmie konwokacyjnym w 1648 roku* [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. V, red. N. Nagielski, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015, s. 133–156.
- Borowiak A., *Wasył Tomilenko hetman wojska zaporoskiego (zm. 1638)* [w:] *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010, s. 179–190.
- Czermak W., *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Oświęcim 2015.
- Dąbrowski J., *Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne*, „СОЦІУМ. Альманах соціальної історії” 2007, вип. 7, s. 143–160.
- Gavryliuk I., *Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651*, Oświęcim 2019.
- Gliwa A., *Najazd tatarsko-kozacki na Ruś Czerwoną w 1648 r. Straty materialne i demograficzne na terenie ziemi przemyskiej*, „Rocznik Przemyski” 2009, t. XLV, z. 1: „Historia Wojskowości”, s. 3–120.
- Godziszewski W., *Polska a Moskwa za Władysława IV*, Kraków 1930.
- Goszczyński A., *Ucieczki ludności cywilnej z południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej w pierwszym etapie powstania Chmielnickiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2012, z. 2, s. 283–299.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, tłum. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988.
- Kubala L., *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924.
- Kucharski W., *Rozbicie armii koronnej w działaniach wojennych 1648*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2015, t. IV, s. 57–99.
- Kupisz D., *Wojsko powiatowe województwa wołyńskiego w XVII wieku*, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки” 2009, № 22, s. 182–188.
- Lipiński W., *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*, Oświęcim 2016.
- Lulewicz H., *Jan Kazimierz Pac* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 699–700.

- Nagielski M., *Kampania korsuńska 1648 r. hetmana w. kor. Mikołaja Potockiego*, „Zeszyty Historyczne” 2017, t. XVI, s. 37–56.
- Ottman R., *Adam Świętoldycz z Brusilowa Kiesel wojewoda kijowski. Kartka z życia jego z lat 1648 i 1649*, „Przegląd Powszechny” (odbitka), Kraków 1886.
- Pernal A.B., *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, Kraków 2010.
- Podhorodecki L., *Chanat Krymski. Państwo koczowników na kresach Europy*, Warszawa 2012.
- Serczyk W.A., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków 2009.
- Seredyka J., *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III” 1960, nr 23, s. 157–189.
- Sołowjow S., *Rosja za panowania Aleksego Michajłowicza 1648–1657*, tłum. S. Mich, Oświęcim 2012.
- Sysyn F.E., *Between Poland and Ukraine: Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*, Cambridge 1985.
- Sysyn F.E., *Orthodoxy and Revolt: The Role of Religion in the Seventeenth-century Ukrainian Uprising against the Polish-Lithuanian Commonwealth* [w:] *Religion and the Early Modern State Views from China, Russia, and the West*, ed. J.D. Tracy, Cambridge 2010, s. 154–184.
- Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Oświęcim 2017.
- Wójcik Z., *Adam Świętoldycz z Brusilowa Kiesel* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XII, Wrocław 1966–1967, s. 487–490.
- Wójcik Z., *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699)* [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 163–330.
- Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 1997.
- Брехуненко В., *Богдан Хмельницький*, Київ 2007.
- Горін С., *Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII сторіччя*, „СОЦІУМ. Альманах соціальної історії” 2010, вип. 10, s. 20–36.
- Грушевський М., *Історія України-Русі*, т. 8, ч. 3, Київ 1922.